

ks. dr hab. Cezary Smuniewski, prof. ucz.

Wydział Nauk Politycznych
i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski

Recenzja dysertacji doktorskiej

Ks. Bartosza Adamskiego

pt. „La libertad de Dios en Thomas Talbott: una valoración desde Tomás de Aquino”,
napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Piotra Roszaka i prof. dra Enrique Alarcón Moreno
(Toruń 2023, ss. 199)

Oświadczenie

Recenzent oświadcza, że nie posiada żadnych interesów w odniesieniu do recenzowanej pracy doktorskiej, a tematyka tej dysertacji mieści się w nurcie jego zainteresowań naukowo-badawczych.

Układ rozprawy

Przedstawiona do recenzji rozprawa autorstwa ks. Bartosza Adamskiego składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy z nich, zatytułowany „La libertad de Dios en Thomas Talbott” (s. 11-75), obejmuje treści dotyczące po pierwsze, pojęcia wolności u Thomasa Talbotta, po drugie, Boga, Jego natury i Jego wolności, oraz po trzecie, relacji Boga ze światem stworzonym w kontekście Jego wolności. W drugim rozdziale, zatytułowanym „La libertad de Dios en Tomás de Aquino” (s. 76-136), Doktorant przedstawił wyniki badań dotyczące, po pierwsze, pojęcia wolności u Tomasza z Akwinu, po drugie, wolności Boga w działaniach *ad extra*, i ostatecznie, nauczania Akwinaty o wolności Boga w aktach Bożych *ad intra*. Trzeci rozdział, „Valoración de la doctrina de Thomas Talbott sobre la libertad divina a la luz de

Tomás de Aquino” (s. 137-177), Autor słusznie poświęcił na omówienie w pierwszej kolejności koncepcji wolności, aby następnie zająć się porównaniem wolności Boga u Talbotta i u Tomasza z Akwinu. Ten krok badawczy umożliwił mu refleksję nad wolnością Boga w akcie stwórczym oraz potrzebą stworzenia *in statu viae* według Talbotta i Doktora Anielskiego. Każdy rozdział posiada odpowiednią wewnętrzną strukturę treści, co świadczy o dążeniu Autora do przedstawienia dogłębnych wyników rozrządzeń naukowych. Dla kompletnego obrazu doktoratu warto dodać, że zawiera on również wstęp, zakończenie, streszczenia w języku polskim i angielskim, bibliografię oraz wykaz skrótów.

Ocena rozprawy

Warunki stawiane rozprawom doktorskim, a zarazem cechy, jakie powinna wykazywać przedmiotowa dysertacja, zostały określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*. Zgodnie z tym przepisem rozprawa doktorska ma prezentować ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie albo dyscyplinach oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej¹.

Jeśli chodzi o zadania recenzenta w postępowaniu w sprawie nadania stopnia doktora, to zostały one opisane szczegółowo przez Radę Doskonałości Naukowej w poradniku dla recenzentów opatrzonym tytułem „Recenzje w postępowaniach o awans naukowy”, opublikowanym w roku 2022. W tekście tym w zgodzie z art. 187 przytoczonej ustawy stwierdzono, że przygotowana przez recenzenta „opinia dotycząca danej rozprawy doktorskiej powinna zawierać następujące elementy:

- 1) ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną osoby ubiegającej się o nadanie stopnia doktora w określonej dyscyplinie albo dyscyplinach;
- 2) ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej (...) przez osobę ubiegającą się o nadanie stopnia doktora;

¹ Por. Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U.2023.742 t.j.); *Recenzje w postępowaniach o awans naukowy. Poradnik*, Rada Doskonałości Naukowej, 2022 r., s. 8.

3) ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej (...).

Tym samym, w istocie recenzja rozprawy doktorskiej winna sprowadzać się do trzech wskazanych elementów”². Mając powyższe na uwadze, przedstawiam moją opinię.

Ad 1. Stwierdzam, że Doktorant w rozprawie prezentuje w stopniu wystarczającym ogólną wiedzę teoretyczną z teologii. Przedstawiam uzasadnienie powyższego stwierdzenia:

- Ksiądz Bartosz Adamski w swoich badaniach wielokrotnie odwołuje się do opracowań teologów i filozofów, jak również do dokumentów kościelnych, zarówno współczesnych, jak i starszych. Oczywiście sięga po Tomasza z Akwinu, ale także po Augustyna, Anzelma z Canterbury, Grzegorza z Nisy, Hieronima, Klemensa Aleksandryjskiego i Orygenesusa (patrz „Bibliografia”). Doktorant zręcznie porusza się pośród różnorodnych źródeł, które przeanalizował, demonstrując umiejętność efektywnego wykorzystywania zdobytej wiedzy. Wykazuje zdolność do ważenia treści, dokładnego rozróżniania poglądów myślicieli i badaczy od nauczania Kościoła. Korzystając z literatury teologicznej, ks. Bartosz Adamski umiejętnie porównuje jej treść z opracowaniami o charakterze filozoficznym. Swoją analizę materiałów autorstwa Tomasza z Akwinu i Thomasa Talbotta przeprowadza z takim zaangażowaniem, że świadczy to o jego głębokiej wiedzy teoretycznej nabytej podczas studiów oraz, jak można przypuszczać, o dużej pasji badawczej.

- Rozprawa dowodzi, że ks. Bartosz Adamski rozwinął zdolność dotarcia do interesujących go – czasami unikatowych – źródeł wiedzy. Chodzi tutaj często o informacje rozproszone, znajdujące się w miejscach nieoczywistych. Tak zaawansowane i efektywne działanie, jakie obserwujemy w recenzowanej pracy, jest możliwe tylko wtedy, gdy badacz dysponuje głęboką wiedzą teoretyczną w danej dziedzinie, w tym przypadku w teologii średniowiecznej i współczesnej. Szczególnie ilustracyjne w tym kontekście są pierwszy i drugi rozdział rozprawy. Autor prezentuje w nich wyniki analizy precyzyjnie zdefiniowanego i dobranego tematu z myśli Mistrza Dominikańskiego oraz Talbotta.

² *Recenzje w postępowaniach o awans naukowy...*, dz. cyt., s. 8-9.

- Doktorant w swojej rozprawie prezentuje rozległą wiedzę teoretyczną z teologii, co świadczy o poprawnym identyfikowaniu współczesnych potrzeb badawczych dogmatyki, świadomej swoich implikacji dla działań ludzkich. Argumenty na rzecz wolnej woli Bożej szybko okazują się kształtować moralność chrześcijańską. Błędy dotyczące pojmowania Boga nieuchronnie prowadzą do błędów w rozumieniu i definiowaniu człowieka, społecznych form jego bytowania, funkcjonowania porządku publicznego oraz wizji świata. Błędy w rozumieniu wolności Bożej są w pewnym sensie błędami w konstrukcji *polis*, a przez to wpływają na bezpieczeństwo poszczególnych osób, rodzin, narodów i państw.

Ad 2. Stwierdzam, że rozprawa doktorska wykazuje umiejętności Doktoranta do samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Przedstawiam uzasadnienie powyższego stwierdzenia:

- Doktorant wykazał się znajomością literatury z zakresu teorii badań teologicznych. Nie ograniczył się jedynie do jej wskazywania, ale również umiejętnie z niej skorzystał. Ks. Bartosz Adamski w sposób głęboki i świadomy wykorzystuje w swojej pracy opracowania znawców myśli Średniowiecznego Dominikanina oraz analizy współczesnych badaczy, zarówno teologów, jak i filozofów. Czerpie z literatury poświęconej różnym dziedzinom, co wzbogaca jego badania. To sprawia, że Doktorantowi udało się wypracować odpowiednią metodologię badawczą, która doskonale odpowiada przedmiotowi i celom jego badań. Przejrzystość wyводу, w której pierwszy i drugi rozdział rozprawy przedstawiają się niczym dwa obrazy patrzące na siebie nawzajem, o treściach analogicznych, lecz różniących się od siebie, umożliwiła pogłębienie wiedzy o myśli Doktora Anielskiego i Talbotta.

- Doktorant opanował umiejętność poprawnego formułowania celu badań. Postanowił zbadać i ocenić myśl Thomasa Talbotta o wolności Bożej w świetle nauczania Tomasza z Akwinu. Ks. Bartosz Adamski zamierzał przedstawić klasyczną postawę reprezentowaną przez Tomasza z Akwinu jako odpowiedź na fundamentalne kwestie dotyczące wolności, analizując główne dzieła obu myślicieli. Jego celem było pokazanie, że doktryna Tomasza z Akwinu dostarcza solidnie uzasadnione nauczanie na temat Boga, Jego koniecznego bytu, wszechwiedzy, wolności, atrybutów oraz relacji z stworzeniem, szczególnie z człowiekiem powołanym do zbawienia. Autor zamierzał również zbadać, czy Talbott, w swoim podejściu do wolności Bożej, nie popełnia błędów i nie wykazuje braków w metafizycznym uzasadnieniu, co mogłoby prowadzić do niezrozumienia analogii, błędnej interpretacji

wolności i konieczności Bożej, jak również skłonności do eschatologicznego uniwersalizmu. Doktorantowi w procesie badawczym towarzyszyły ważne pytania. Przede wszystkim dotyczyły one różnych koncepcji wolności, ale także: „Czy istnieje wolny Bóg? Jak wykorzystuje swoją wolność? Czy stworzył świat z wolnej woli czy z konieczności? Jaka jest relacja wolnego Boga z innymi bytami? Jak wolność Boża odnosi się do wolności stworzeń, czy ją ogranicza, czy nie?” (s. 5).

- Lektura doktoratu pozwala wyodrębnić następującą hipotezę badawczą, świadczącą o dużej znajomości tematu i teorii badań teologicznych: Doktryna Tomasza z Akwinu dostarcza solidnych, metafizycznie uzasadnionych wskazań na temat Boga, Jego natury, atrybutów, wolności oraz relacji ze stworzeniem, co stanowi odpowiedź na fundamentalne pytania dotyczące wolności Bożej. Koncepcja wolności i konieczności Bożej, prezentowana przez Thomasa Talbotta, obarczona jest brakami w refleksji metafizycznej, co prowadzi do niezrozumienia analogii, nieprawidłowej interpretacji wolności i konieczności Bożej, a także skłonności do eschatologicznego uniwersalizmu. Porównanie myśli Thomasa Talbotta o wolności Bożej z nauczaniem Tomasza z Akwinu pozwala na wyciągnięcie wniosków dotyczących bogactwa i głębi myśli tomaszowej oraz na wykazanie niespójności w podejściu Talbotta. Autor dysertacji postanowił zweryfikować tę wielowątkową hipotezę poprzez dogłębną analizę tekstów obu autorów oraz literatury wtórnej. Celem Doktoranta było sprawdzenie hipotezy, które miało umożliwić syntezę tematu wolności Bożej w myśli Talbotta i Tomasza z Akwinu oraz ocenę wizji Talbotta w świetle doktryny Dominikańskiego Mistrza.

- Doktorant skrupulatnie przeprowadził proces badawczy, który podzielił na następujące etapy: Najpierw zgromadził teksty dotyczące wolności, pochodzące z głównych dzieł Tomasza z Akwinu oraz Thomasa Talbotta. Na ich podstawie stworzył wstępny zarys doktryny tomistycznej i koncepcji prezentowanych przez Talbotta. To działanie umożliwiło mu zbadanie kontekstu doktrynalnego nauczania obu autorów w obszarze wolności. Analiza została wzbogacona o lekturę i rozbiór wyselekcjonowanych prac dotyczących omawianego problemu badawczego. W rezultacie wszystkie te kroki pozwoliły na syntetyczne przedstawienie tematu wolności Bożej u Talbotta i Średniowiecznego Mistrza oraz na ocenę koncepcji tego pierwszego w świetle nauczania Akwinaty.

- Doktorant wykazał się zdolnością do samodzielnego wnioskowania na podstawie przeprowadzonych badań. Dobitnie świadczy o tym nie tylko zakończenie, ale także podsumowania zamieszczone na końcu kolejnych trzech rozdziałów, (szkoda, że nie zostały

one wyodrębnione w spisie treści). Moim zdaniem to właśnie te fragmenty stanowią szczególną wartość teologiczną. Na podstawie analizy tekstów Thomasa Talbotta, ks. Bartosz Adamski przedstawia kluczowe wyniki swoich badań dotyczące koncepcji wolności według tego właśnie autora oraz jej implikacje dla rozumienia wolności Bożej i relacji między Bogiem a stworzeniem. Z analizy wynika, że Talbott postrzega wolność jako atrybut właściwy racjonalnym istotom, zdolnym do dokonywania wolnych wyborów, które są psychologicznie możliwe i rzeczywiście pożądane przez te istoty. Autor podkreśla, że decyzja o wyborze zła jest uznawana za irracjonalną i w konsekwencji – jako nie będąca wyrazem wolności, co sugeruje, że najbardziej wolna istota zawsze wybiera najlepszą ścieżkę działania, a więc konieczność wyboru dobra. Autor rozprawy doktorskiej zwraca uwagę, że koncepcja Talbotta podporządkowuje wolność ludzką i Opatrzność Bożą idei nieodzownego uniwersalizmu, sugerując, że Bóg, szanując wolność swoich stworzeń, ostatecznie realizuje swój plan uniwersalnego zbawienia z miłości. Krytycznie oceniając podejście Talbotta, Doktorant wskazuje na jego braki metafizyczne, które prowadzą do redukcjonizmów i antropomorfizacji w opisach Boga. Jego teorie są podporządkowane koncepcji uniwersalnego zbawienia wszystkich racjonalnych istot. Mimo że teologia Talbotta opiera się na powszechnie akceptowanych i biblijnych pojęciach, jej język i brak metafizycznego fundamentu skutkują ograniczonym i częściowo antropocentrycznym pojmowaniem wolności Bożej. Ta specyficzna interpretacja wolności, zarówno ludzkiej, jak i Bożej, podkreśla konieczność dalszej krytycznej analizy i dialogu z klasycznym nauczaniem, na przykład Tomasza z Akwinu, aby osiągnąć bardziej kompleksowe i zrównoważone rozumienie wolności w kontekście teologicznym.

- Analizując sposób, w jaki Doktorant wykazuje się zdolnością do samodzielnego wnioskowania, bardzo wysoko oceniam wnioski zawarte na końcu trzeciego rozdziału. Ich esencją wydają się być następujące refleksje Autora – dojrzałego teologa: „Wizja Boga u Talbotta ma swoje wady nie tylko w kwestii wolności, ale również w zbyt wielu uproszczeniach i antropomorfizacjach podczas mówienia o bycie Bożym. Porównanie obu teologów pokazuje, że Bóg u św. Tomasza jest znacznie większy i doskonalszy, znacznie bardziej wolny i w rzeczywistości znacznie bardziej boski niż Bóg u Talbotta. Profesor z Salem wydaje się zapominać, że Stwórca zawsze wykracza poza ludzkie wyjaśnienia. Dlatego jego nauczanie o Bogu wydaje się ubogie na tle tomaszowego, ponieważ tylko Bóg transcendentny zachowuje swoją tajemnicę, będąc jednocześnie immanentnie obecnym w stworzonym świecie. Widzimy to wyraźnie na przykładzie miłości Bożej. Bóg

u św. Tomasza kocha, jest miłością, i ta miłość pozwala Mu działać w świecie z pełną wolnością dla dobra stworzeń, jednocześnie szanując ich naturę i autonomię, aż do możliwości odrzucenia Go, co jest spójne z danymi chrześcijańskiego Objawienia. U Talbotta jego idea wolnego Boga nieuchronnie prowadzi do uniwersalizmu przez jego naturalną konieczność nieuniknionej i zwycięskiej miłości (*the inescapable love of God*). Ta miłość, rozumiana w sposób antropomorficzny i opisana w uproszczonych terminach, w fakcie zbawienia może nawet postawić miłościwą wolę Boga ponad wolę innych racjonalnych istot. W ten sposób Talbott traci rdzeń chrześcijaństwa, czyli krzyż Chrystusa, czyli obraz Boga odrzuconego i oddanego ludziom z miłości pełnej i prawdziwej. (...) Bóg u św. Tomasza jest transcendentny i zawsze wolny w relacji ze swoim stworzeniem. Jego doskonałość nigdy nie zależy od innych istot. Stworzył świat, ponieważ chciał i jak chciał. Chociaż mógł go stworzyć lepszy pod względem dobroci przypadkowych i istotnych, ale ukierunkowując go na siebie jako cel, oferował mu oczywistą doskonałość. Dzieje się tak, ponieważ metafizyka używana przez Akwinatę dała mu użyteczne narzędzie do wyjaśnienia głębi boskiej tajemnicy w każdej kwestii. Dlatego teolog dominikański nie wpada w pułapkę niewystarczalności języka i przedstawia kwestię wolności z całą jasnością i spójnością, unikając na przykład błędów uniwersalizmu czy konieczności zła w moralnym rozwoju osób. To daje mu przewagę nad wyjaśnieniami Talbotta. Dlatego tomaszowa wizja wolności może być punktem odniesienia dla badaczy tego tematu także współcześnie” (s. 176-177).

Ad 3. Stwierdzam, że rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Przedstawiam uzasadnienie powyższego stwierdzenia:

- Doktorant podjął ambitne zadanie, polegające na stworzeniu oryginalnej syntezy istniejącego materiału wiedzy, który do tej pory był rozproszony w licznych źródłach. Udało mu się zintegrować informacje pochodzące z różnorodnych dzieł, epok, teologii i filozofii, co pozwoliło na wydobycie unikatowych wyników badań. Szczególną wartość należy przypisać trzeciemu rozdziałowi, który stanowi znaczący wkład w analizowane zagadnienie i świadczy o głębokim zrozumieniu problematyki przez ks. Bartosza Adamskiego.
- Oryginalność i nowość badań przedstawionych w doktoracie opierają się na kilku kluczowych aspektach. Po pierwsze, na kompleksowym podejściu do tematu wolności Bożej w koncepcji Thomasa Talbotta. Praca ta jest jednym z pierwszych tak szczegółowych i kompleksowych podejść do analizy koncepcji wolności przedstawionej przez Thomasa

Talbotta, w kontekście porównawczym z nauczaniem Tomasza z Akwinu. Autor dokładnie bada, jak Talbott definiuje wolność ogólnie i jak ta definicja wpływa na jego rozumienie Boga i Jego działania. Po drugie, należy docenić analizę porównawczą, zastosowaną w sposób wyjątkowo efektywny przez Doktoranta. Oryginalność badań wynika również z zastosowania metody porównawczej do analizy treści o wolności Bożej, jak przedstawiają ją dwa różne nurty myślowe: współczesna interpretacja zaprezentowana przez Talbotta oraz klasyczna perspektywa Tomasza z Akwinu. To podejście pozwala na nowe spojrzenie na omawiany temat, ukazując zarówno różnice, jak i potencjalne podobieństwa w rozumieniu wolności Bożej. Po trzecie, Autor dysertacji dokonał oryginalnej krytycznej oceny zderzonych poglądów i wyciągnął z tego działania badawczego unikatowe wnioski. Praca zawiera krytyczną ocenę koncepcji Talbotta, wskazując na jej błędy i braki metafizyczne, a także na potencjalne konsekwencje tych błędów dla teologii i filozofii. Autor wykazuje, jak solidne fundamenty metafizyczne i teologiczne myśli Tomasza z Akwinu mogą służyć jako odpowiedź na współczesne wyzwania w rozumieniu wolności Bożej. Po czwarte, ks. Bartosz Adamski wprowadza w sposób nieoczywisty czytelnika w dyskurs nieintegralny współczesnych teologii i filozofii. Przez odniesienie do współczesnych teologii i filozofii, takich jak teizm otwarty, idee Alfreda Northa Whiteheada czy teologie kenotyczne. Te ostatnie omawiają samoograniczenie Boga w akcie stworzenia, dobrowolne zaniechanie atrybutu wszechmocy, unieważniające Jego doskonałą wolność, aby umożliwić ludzką wolność, oraz wycofanie lub ukrycie się Boga. Praca doktorska pokazuje zatem, jak klasyczne nauczanie może dialogować z nowoczesnym myśleniem, przyczyniając się do głębszego zrozumienia wolności Bożej w kontekście współczesnych dylematów i pytań. Po piąte, Doktorant zastosował metodologię z zakresu filozofii analitycznej. Autor z powodzeniem wykorzystał narzędzia filozofii analitycznej do badań skoncentrowanych na koncepcji wolności Bożej, co stanowi nowość w podejściu komparatystycznym do nauczania Tomasza z Akwinu i Talbotta oraz pozwala na precyzyjne rozumienie doktrynalnych stanowisk.

- W świetle przedstawionych argumentów ponownie potwierdzam, że recenzowany doktorat wnosi znaczący wkład w badania nad wolnością Bożą. Łączy on w sobie dogłębną analizę tekstów źródłowych, krytyczną ocenę współczesnych interpretacji oraz wysiłek syntezy różnorodnych perspektyw w celu stworzenia spójnego obrazu nauczania na temat wolności Bożej. W tym badaniu należy dostrzec istotny krok naprzód dla przyszłych badań dotyczących wolności człowieka.

Uwagi krytyczne

Najistotniejszym elementem gatunku literackiego, znanego jako recenzja dysertacji doktorskiej, jest część poświęcona krytyce. Chciałbym jednak na wstępie zaznaczyć, że krytyka ta nie powinna być odbierana jako podważanie możliwości intelektualnych czy wiedzy kandydata ubiegającego się o stopień naukowy doktora. W rozprawie ks. Bartosza Adamskiego nie występuje wiele defektów formalnych. Tekst został napisany poprawnie. Zauważyłem jedynie drobne niekonsekwencje, które jednak nie wymagają szczegółowego przywoływania. Moją główną wątpliwość budzi brak wyraźnego zaznaczenia perspektywy dalszych badań w zakresie wolności człowieka, rozumianej z punktu widzenia antropologii teologicznej, opartej na trynitarnym źródle, i z wykorzystaniem chrystologii jako metody badawczej, a nie tylko traktatu na temat Wcielonego Syna Bożego. Tę uwagę formułuję w duchu konstruktywnego dialogu naukowego. Moim celem jest wsparcie ks. Bartosza Adamskiego na jego dalszej drodze naukowej i w pogłębianiu refleksji nad tematyką, którą podjął i, jak się spodziewam, będzie podejmował w przyszłych badaniach i publikacjach.

Pytania

Wywód ks. Bartosza Adamskiego prowokuje do pytań, mniej lub bardziej szczegółowych – wybieram z nich dwa, na prawach *exemplum*.

- Czy twierdzenie, że badania nad wolnością człowieka, odwołujące się do myśli Akwinaty i Talbotta, mogą dostarczyć treści umożliwiające współczesnej teologii konfrontację z deterministycznymi koncepcjami człowieka, jest uzasadnione, a jeśli tak, to dlaczego?
- W których koncepcjach teologicznych Thomasa Talbotta można rozpoznać obiecujące kierunki dalszych badań?

Formułuję te pytania z głębokim zastanowieniem i szczerym pragnieniem poznania więcej niż to, co udało mi się przeczytać w recenzowanej rozprawie. Wybieram te kwestie, przekonany, że Doktorant ma jeszcze wiele do zaoferowania ze swojej wiedzy. Nie jestem pewien, czy udało mi się w pełni zrozumieć i docenić wszystkie tematyczne niuanse przedstawionej pracy. Jak wspomniałem, w tekście są pewne braki, które próbowałem uzupełnić poprzez własne interpretacje, jednak nie zawsze czułem się w tym pewny.

Wniosek końcowy

Dysertacja doktorska ks. Bartosza Adamskiego stanowi osiągnięcie badawcze wysokiej próby. Porusza ona tematy, które do tej pory były rozpoznane jedynie w pewnej mierze, i wnosi ważne poznawczo obserwacje. Świadczy to o szerokich kompetencjach Doktoranta, który czerpie wiedzę z różnorodnych dziedzin, przede wszystkim z teologii i filozofii, ale także z historii. Praca dowodzi nieprzeciętnej erudycji Autora. Towarzyszy mu doskonały warsztat badawczy oraz intelektualna rzetelność. Nie wszystkie zawarte w dysertacji analizy przekonują mnie w pełni. Niektóre, choć nieliczne, propozycje interpretacyjne wydają się niewystarczająco uzasadnione. Brakuje mi miejscami przejść od analizy do odważnych konkluzji. Jednakże ten drobny mankament może świadczyć na korzyść Autora, który na początku swojej drogi naukowej unika ryzykownych sądów, ale krytycznie podchodzi do źródeł oraz śledzi aktualne badania. Nie mam wątpliwości, że w obecnej formie praca z nawiązką spełnia wymagania stawiane dysertacjom doktorskim. *Ergo*, z pełnym przekonaniem i satysfakcją wnioskuję o dopuszczenie ks. Bartosza Adamskiego do kolejnych etapów przewodu doktorskiego oraz o wyróżnienie jej pracy.

Warszawa, 20 stycznia 2024 roku